

DOI 10.33099/2618-1614-2023-22-3-18-24

УДК 355.48(430:477):355.443

**А. С. Чайковський,***доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник центру воєнно-стратегічних досліджень, Національний університет оборони України,***С. П. Сегеда,***доктор історичних наук, професор, начальник навчально-наукового центру воєнної історії, Національний університет оборони України, полковник*

## Мінна війна: операція «Пастка»

У статті висвітлено події часів Другої світової війни на Східному фронті, зокрема факти мінної боротьби Червоної армії. Застосування проти німецьких окупантів керованих радіомін у Києві та Харкові спричинило паніку серед нацистського командування й особового складу противника, а також серед цивільного населення в цих окупованих українських містах. Як відомо, вулицю Хрещатик у Києві й окремі історичні та культурні пам'ятки підірвали радянські спецслужби, щоб посіяти невпевненість і страх у військах противника. Загибель при цьому цивільних мешканців вважалася радянським командуванням «неминучими втратами війни».

Операція з мінування державних установ, житлових будинків, мостів, аеродромів у Києві, Харкові, Одесі, Севастополі на Східному фронті на початку Другої світової війни під час відступу Червоної армії одержала назву «Пастка». У статті розкрито досягнення та помилки радянських саперів і контррозвідувальні заходи Вермахту щодо мінної боротьби.

**Ключові слова:** Друга світова війна, Київ, радіоміни, Східний фронт, Вермахт, контррозвідувальні заходи.

**П**остановка проблеми. Дослідження за темою статті були розпочаті у 2005 р. Під час міжнародної науково-практичної конференції в місті Штуттенброк (ФРН), де розглядалися проблеми військовополонених Другої світової війни, були зібрані свідчення генерал-майора медичної служби у відставці Хорста Хенніга, який у 1941 р. перебував на Східному фронті. Уже тоді Х. Хенніг цікавився питанням застосування радіомін, зокрема в Києві та Харкові. У процесі подальшої розробки цієї теми автори статті, зокрема, розглянули діяльність німецьких і радянських саперів у мінній війні в межах великого міста та вплив застосування радіомін на психологічний стан ворожого війська.

**Мета статті.** Розкрити маловідомі сторінки військової історії щодо застосування радіомін на теренах великого міста для подальшого врахування як позитивного, так і негативного досвіду діяльності саперних підрозділів під час нинішньої відсічі широкомасштабній агресії Російської Федерації проти України.

**Виклад основного матеріалу.** Як спосіб ведення бойових дій мінна війна відома з давніх часів. У XVI–XIX ст. її найчастіше застосовували під час штурму великих укріплень, зокрема фортець. Зробивши підкоп, під одну з її стін нападники закладали вибухівку. Зазвичай це був порох. Зруйнувавши перешкоду перед самою атакою, військо проривалося у розташування противника. Водночас війська, які перебували в облозі, зробивши зустрічні підкопи, виставляли контрміни. Головна їх мета полягала у знищенні ворожих підземних галерей. Так, під час оборони Севастополя (1854–1855) за декілька місяців сапери російської армії створили розгалужену систему підкопів довжиною близько 7 км, заклали і підірвали при цьому 94 заряди загальною вагою 12,2 т пороху [1, с. 297].

Міни на кінець XVIII – початок XIX ст. почали використовувати і на морі проти бойових кораблів противника. Вони одержали назву плаваючих, із часом їх поставили на якір. Згодом з'явилися й «саморухомі» міни (торпеди). Тоді ж започаткували польові так звані самопідривні фугаси – прототип сучасних протипіхотних мін (інженерні міни). Під час російсько-японської війни (1904–1905) вперше було застосовано міни для стрільби з мінометів, а під час Першої світової з'явилися протитанкові міни.

У цей самий період в арміях утверджувалися багато в чому схожі військові спеціальності – мінери та сапери, формувалися аналогічні структурні підрозділи. Основні їхні завдання – протимінний захист (оборона) та розвідка, мінування та розмінування місцевості, військових і цивільних об'єктів – заводів, фабрик, копалень, залізничних вузлів, мостів, тунелів, електростанцій, складів, громадських споруд і житлових будинків, побудова переправ, знешкодження мінних полів тощо. Про активну діяльність радянських і німецьких саперних підрозділів на українських землях у часи Другої світової війни свідчить факт установа великої кількості вибухонебезпечних

зарядів. У повоєнний період у Запорізькій області виявили 107 мінних полів площею 15 тис. км<sup>2</sup>; у Кіровоградській було заміновано близько 20 тис. км<sup>2</sup>; у Волинській – 19 тис. км<sup>2</sup>. У середньому на одному квадратному кілометрі кожної області було знайдено 302 небезпечні для життя предмети. У 1943–1945 рр. на мінах і фугасах підірвалися 6989 людей: 2753 з них загинули, інші одержали поранення, багато з каліцтвом. 70% усіх постраждалих становили діти. Підірвалися також автомашини, трактори, сільськогосподарська техніка, худоба [2, с. 1].

У 1945–1948 рр. роботи з розмінування провели і на колишніх оборонних рубежах уздовж річок Північний Донець, Дніпро, Десна, а також у районах Києва, Харкова, Черкас, інших міст. Виявили і знешкодили 13 млн 759 тис. мін, снарядів, бомб. Розмінувати вдалося понад 300 тис. км<sup>2</sup> полів, луків і лісів. Щільність мінування зазвичай становила 3577 вибухових зарядів. Для цього було задіяно 1360 спеціальних команд, 3826 інструкторів і 41 555 саперів. 264 з них загинули, 283 одержали поранення [2, с. 1–2]. Загалом мінно-загороджувальні дії (протимінне забезпечення) сприяли успіху на полі бою власних військ.

Після появи різновидів мін – інженерних, авіаційних, артилерійських (акустичних, магнітних, сповільненої дії), керованих (некерованих), контактних (неконтактних), знешкоджувальних (не знешкоджувальних), осколкових, фугасних, запалювальних, кумулятивних тощо як на суходолі, так і на морі вдосконалюється тактика, мистецтво, прийоми і методи їх застосування. Протимінне забезпечення стає одним з важливих засобів ведення війни [1, с. 311–316].

Досвід «Зимової війни» засвідчив ефективність і результативність мінно-загороджувальних дій. Тоді фіни, відступаючи і відвівши вглиб країни місцеве населення, облаштували перед лінією оборони велику кількість мінних полів та мінували не лише промислові об'єкти, дороги, мости, а ще й житла, колодязі, погребі, а часто й інвентар, харчі, одяг тощо. Завдяки цьому втрати радянських військ у всіх випадках були дуже відчутними [3, с. 68; 4, с. 330–331].

Проте цей досвід напередодні вторгнення німецьких військ на територію СРСР не був урахований повною мірою. Інженерне обладнання Червоної армії було надто далеким від бажаного. Планом озброєння було передбачено 2,8 млн протитанкових, 4 млн протипіхотних, 120 тис. мін сповільненої дії (МСД), 350 тис. мін-сюрпризів. Проте міни сповільненої були відсутні взагалі, а решти видів мін виявилось менше половини від належної кількості [5, с. 180]. Не вистачало ані фахівців, ані матеріалів для мінування, через що встановлені норми мінування порушувалися. Згадуючи про перші дні війни, І. Старінов (у 1941 р. – начальник відділу Головного військово-інженерного управління) писав: «Прийнявши в ніч на 27 серпня виділені в моє розпорядження сили, ми вирушили на захід. Усі батальйони виявилися недоукомплектованими, у двох з них на трьох бійців одна

гвинтівка. У підрозділах, крім лопат, був відсутній шанцевий інструмент...» [5, с. 197].

Значно меншою кількістю (кількома сотнями) обчислювалися спеціальні фугасні заряди, так звана «техніка особливої секретності» (ТОС) – Ф-10, Ф-40, ФТД, ФТД-К. Усі засекречені, з ними було обізнане лише вузьке коло осіб. Ще в більшому дефіциті були радіоміни, при тому, що їхню розробку започаткували задовго до початку німецької агресії на радянські землі [6, с. 126].

**Історична довідка.** В умовах, коли використання радянською стороною радіомін стало доконаним фактом, на одній з нарад (1941) шеф Абверу адмірал Вільгельм Канаріс інформував Гітлера про першу появу в росіян радіоміни, прототип якої напередодні Першої світової війни для морського відомства Російської імперії розробив професор Пільчиков. Після 1917 р. німецька розвідка намагалася його завербувати, але винахідник співпрацювати відмовився. Агент-бойовик ліквідував професора Пільчикова під час його перебування на стаціонарному лікуванні. Подальшу роботу над радіомінами продовжив інженер Бекаурі, якого 1938 р. радянська влада репресувала. На 1941 р. проектом «Радіоміна» опікувався інженер Файнберг. Поцікавився Гітлер і особистістю керівника операціями з використання радіомін з радянського боку. Канаріс назвав полковника І. Старінова... [7, с. 19–20].

Під час воєнного протистояння СРСР і Німеччини мінно-загороджувальне забезпечення як вид бойових дій набуло особливого значення. Відступаючи, ворогуючі сторони мінували все, що могло якось згодитися противнику, чи місця ймовірної концентрації його особового складу або перебування командування. Важливе завдання мінної війни полягало у знищенні живої сили та бойової техніки. Для цього задіявалися різного виду й типу міни та фугаси, одним з яких стали радіоміни. На території України в 1941–1944 рр. інженерними підрозділами Червоної армії та Вермахту, їхніми спецслужбами мінувалися практично всі великі міста і більш-менш значущі стратегічні об'єкти. Німецькі війська в цьому пішли ще далі, з 1943 р. застосовували тактику «випаленої землі». Зокрема, в одному з документів за підписом Гімmlера зазначалося, що противник «має застати справді тотально спалену і знищену країну» [8, с. 5].

З урахуванням зазначеної теми, основну увагу в цій статті зосередимо на подіях 1941 р. – мінуваннях радіомінами і МСД у Києві й Харкові та їхніх результатах.

До столиці України передові підрозділи 6-ї армії Вермахту під командуванням фельдмаршала В. фон Рейхенау ввійшли 19 вересня. Обізнані через агентуру і добровільних помічників з місцевих жителів про замінювання об'єктів Києва, німецькі сапери розпочали пошук і знешкодження мін та фугасів. Виявили їх в урядових будівлях, Оперному театрі, музеї Леніна (нині Будинок учителя), деяких готелях, окремих житлових будинках. Зокрема, доставши з підвалів музею Леніна три тонни тринітротолуолу, сапери виставили знешкоджену

вибухівку на всенародний огляд [6, с. 149]. Слід зазначити, що тоді знайти вдалося далеко не все. Х. Хенніг засвідчив: «Вибухи у вересні 1941 р. та пожежі, що виникли після них, особливо на Хрещатику і прилеглих до нього вулицях, викликали нервозність, паніку та велику занепокоєність німецької влади. З метою встановлення обставин подій, використаних технічних засобів і вибухових матеріалів, а також способів приведення їх у дію були негайно розшукані мінери і сапери, які утримувалися в Дарницькому таборі військовополонених. Під час допитів удалося встановити: вибухівка закладалася у важкодоступних місцях (дренажних колодязях, невеликих шахтах, потаємних камерах тощо), у бойовий стан приводилася із застосуванням спеціальних приладів. Надійний зв'язок із сигналом передавача забезпечувався шляхом провідних систем, захованих у димоходах, трубах, на горищах і покрівлях будинків, під плінтусами приміщень тощо»\*.

Перші вибухи мін у Києві пролунали 25 вересня 1941 р. Спочатку в одному з кінотеатрів, згодом міни спрацювали в будівлі військової комендатури. В інформації зафронтового агента «Гайового» про становище в окупованому місті, зазначалося: «Комендатура м. Києва і районні коменданти розташувалися в готелі на розі вулиць Хрещатик і Прорізної [йдеться про готель «Спартак» за адресою Хрещатик, 30/1, який перед цим мав назву «Франція». – *Авт.*]» [9, с. 275]. Поряд розташовувався і згаданий вище кінотеатр. «Вересня 22-го дня [у документі помилка, вибух стався три дні по тому. – *Авт.*], близько 15 години в повітря несподівано піднявся будинок комендатури, а величезні простінки готелю послугували надмогилями плитами коменданта і майже 500 гітлерівців» [9, с. 312]. Серед загиблих зі службового апарату комендатури та офіцерів, які проживали в готелі, було й кілька десятків дезертирів Червоної армії, які того дня прийшли для реєстрації.

Наступними об'єктами міної боротьби стали споруди по вулицях Прорізній, Ольгинській та Енгельса (нині Лютеранська), було зруйновано будинок Гінзбурга (вул. архітектора Городецького), цирк, готель «Континенталь». З поверхні землі майже повністю зникла забудова на правому і лівому боці Хрещатика. Супроводжуючись пожежами, вибухи тривали до 28 вересня включно. 29 вересня в газеті «Українське слово» зазначалося: «Той, хто знає про місцезнаходження мін і підривних засобів, за надані повідомлення отримає нагороду. Заяви подавати за адресою [таких було вказано чотири. – *Авт.*] Військовий комендант» [9, с. 218].

У березні 1942 р. на одній з ділянок фронту 21-ї армії серед трофейних німецьких документів під назвою «Київ» був знайдений щоденник офіцера штабу 29-го армійського корпусу 6-ї армії. Серед інших занотованих вражень про окуповане місто були і повідомлення про вибухи: «У будинку, розташованому навпроти нас,

виникла пожежа. Через декілька хвилин почувся знайомий уже звук вибуху. Це був сигнал для наступних. Виникли великі пожежі. Знищення всього – ось, що означав відступ більшовиків... Після повернення [у штаб. – *Авт.*] дізналися про подробиці в цитаделі [йдеться про територію Печерської фортеці. – *Авт.*]. Спочатку в повітря злетів майданчик перед нею, на якому містилися артилерійський спостережний пункт і зенітна гармата. Місцеві жителі ще вчора попереджали, що це місце можливо заміноване, але сапери мін не знайшли. Вибух забрав багато наших офіцерів, унтер-офіцерів та солдатів» [9, с. 206].

Незаперечних свідчень, скільки в Києві під час мінних ударів загинуло окупантів, немає. Побічні ж дані дають підстави стверджувати: від 1,5 до 2 тисяч. Чималі втрати виявилися і серед мирного населення, однак в умовах війни на це мало хто зважав. Незаперечною аксіомою залишалося твердження: мета виправдовує жертви.

Документально зафіксовано, що після вибухів і пожеж мешканці зруйнованих будинків і прилеглих до Хрещатика вулиць кинулися до Дніпра. На березі і поблизу ріки вони провели тривалий час. Тих, хто залишився вдома, німці виселили примусово. Повернутися назад їм дозволили лише через два тижні. Увесь цей час рух містом був заборонений. Сім мешканців, серед них дитина десяти років, вирішили порушити встановлене німцями правило. Їх упіймали і розстріляли. Для залякування місцевих мешканців трупи з площі III Інтернаціоналу не прибирали майже два тижні [9, с. 275].

Розглядаючи події, пов'язані з мінуванням столиці України протягом 1941–1943 рр., увагу варто звернути на два важливі моменти – використання міно-підривної техніки та залучення фахівців, які здійснювали мінування. На підставі аналізу мемуарних матеріалів і документів можна констатувати, що радіомін було використали небагато, всього кілька, й насамперед тому, що в потрібній кількості їх не було або ж, що цілком реально, ТОС не було взагалі. Певним підтвердженням останнього слугують спогади німецького сапера Ф. Рудольфа: «У Києві нас [спеціальний саперний взвод. – *Авт.*] до роботи не залучали. Перші радіокеровані міни були підривані в Харкові»\*. У випадку мінування Києва, ймовірно, крім МСД, використали міни з годинниковим механізмом. Оскільки мінування велося ретельно, а ворог на той час іще не володів відповідним досвідом, або, що не виключено, просто проявив небалість, то радянським саперам удалося досягти певного успіху.

Основним засобом мінування слугували МСД та допоміжні фугаси, що закладалися поблизу з метою детонації. Руйнування були значними й через щільну забудову центру міста.

Безлад спостерігався в діяльності інженерних підрозділів та органів. Однією з помилок командування стало затягування процесу підготовки до мінування – він

\* Архів А. С. Чайковського.

\* Архів А. С. Чайковського.

розпочався лише за місяць-півтора до окупації Києва. До цього домінувала думка – Київ ворогу не дістанеться! Як наслідок, мінування подекуди велось поспіхом, без глибокого розуміння поставленого завдання і без чіткого плану його виконання. Мінувалося все, що, на думку тих чи інших посадових осіб, у майбутньому могло становити важливий бойовий об'єкт. Ще більшим недоліком став факт залучення до роботи різних силових структур – спеціальних армійських підрозділів, органів НКВС і НКДБ, підпілля, дії котрих не були узгоджені. Міжвидомчі конфлікти і хаотичні дії, а часто й суперництво, призводили до непорозумінь, більше того, непередбачуваних втрат. Красномовний приклад: 4-те Управління республіканського НКВС залишало в Києві диверсійно-розвідувальну групу (понад 10 осіб) на чолі з І. Кудрею. У таємній схованці однієї з будівель (це був будинок по вулиці Інститутській, 16, де мешкала зв'язкова Кудрі Марія Груздова) для групи І. Кудрі заклали засоби радіозв'язку, зброю, вибухівку, документи, гроші. Але цей дім злетів у повітря. Донині не відомо, хто замінував об'єкт, не повідомивши про це НКВС [10, с. 19–20].

Інакше для обох ворогуючих сторін склалася ситуація при мінуванні і розмінуванні об'єктів у Харкові. У цьому випадку спрацювали два фактори: набутий бойовий досвід і триваліший час для вжиття відповідних заходів. Х. Хенніг згадує: «Після подій у Києві в займані радянські міста німецькі війська почали заходити лише після ретельної перевірки саперами будівель і споруд на наявність у них антен та з подальшим знешкодженням закладених мін і вибухових пристроїв». До цього задіявалася розвідка, під час вступу до міста – «довірені особи». У наказі військового коменданта Харкова генерал-лейтенанта Г. фон Брауна (надрукованому у газеті «Нова Україна»), зокрема, зазначалося: «Мешканці Харкова! Дбайте про свою безпеку і збереження майна! Кожен повинен негайно повідомити, якщо в його будинку були проведені роботи, які дають привід думати про закладення мін або вибухових речовин. Коли заява не надійде, всі мешканці будуть засуджені на смертну кару... За кожне повідомлення, яке приведе до запобігання вибуху, буде видано винагороду. Той, хто зробить таку заяву, може розраховувати на підтримку німецького командування...» [11, с. 36].

Однак сподівання на безперечну підтримку місцевого населення щодо виявлення місць мінування не справдилися. Про це свідчать записи в журналі бойових дій 57-ї піхотної дивізії Вермахту від 24 жовтня 1941 р.: «Мешканці центру міста виявилися дружелюбними і показували військам наявність мін та вибухівки. Населення поблизу вокзалу, навпаки, виявило впертість. 7 людей, у тому числі жінка, які діяли як партизани... були повішені» [11, с. 33].

Доктор Х. Хенніг після згаданої вище конференції надіслав ксерокопії сторінок книги історика Хорста Рібеншталя «Німецькі сапери у бойових діях 1939–1945»: розділ «Саперно-мінерно-пошукова робота», а також ви-

тяги з двох листів свідка подій пана Ф. Рудольфа (м. Бад Кеніге, земля Дармштадт-Оденвальд) від 27 травня 2004 р. і 9 квітня 2005 р.

В одному з них Фрідріх Рудольф зазначав: «На початку [подій у Києві, а потім Харкові. – *Авт.*] для нашого військового керівництва все було незрозумілим, більше того, в технічному плані несподіваним. З'явилася навіть думка, що цей прилад [радіоміну. – *Авт.*] зроблено в Америці. На той час у Німеччині розробкою і виготовленням такої зброї не переймалися. Лише після того, як у таких великих містах, як Харків, розташованих у нашому тилу, з невідомих для нас причин вибухи знищили важливі об'єкти, надійшов наказ знайти місце розташування російських зарядів і демонтувати їх. У технічному розумінні це був абсолютний сюрприз...»\*.

Тоді ж розпочалися організаційно-кадрові й технічні кроки, спрямовані на боротьбу з радянськими радіомінами.

Після залишення радянськими військами Києва Ставка Верховного головнокомандуючого (ВГК) віддала наказ допомогти радянським частинам і з'єднанням в обороні Харківського напрямку через створення інженерних загороджень. Начальником спеціальної оперативно-інженерної групи був призначений полковник І. Старінов. Ураховуючи важливість завдання, настанови йому особисто дав начальник Генштабу маршал Б. Шапошников. Він підкреслив, що мінування в районі Харкова потрібно провести на великій площі; термін – п'ять тижнів; при тому робота має гарантувати безпеку наших військ. Разом із загальноприйнятими загороджувальними засобами для мінування стратегічних об'єктів у розпорядження І. Старінова були надані 30 технічних новинок «особливої секретності». Операція одержала назву «Пастка» [7, с. 17–18].

29 вересня 1941 р. І. Старінов з невеликою групою спеціалістів виїхав до Харкова. Мінери приступили до роботи. Поруч із іншими важливими об'єктами І. Старінов запропонував замінювати значущий для логістики міст, але М. Хрущов (член Військової ради Південно-Західного фронту, перебував у Харкові) противився, вимагаючи мінувати будинок, де він перед цим жив. У місті було багато гарних котеджів, де міг оселитися хтось із німецького командування, але це не точно. У випадку мінування всіх котеджів було б лише втрачено велику кількість вибухівки без бажаного результату. Потрібно було зробити так, щоб головний окупаційний начальник зайняв саме замінований будинок. Мінери робили вигляд, що мінують усі хороші будівлі. «Під'їжджала машина, вивантажувала ящики з піском, робили вигляд – привезли тол, щоб шпигуни могли доповісти – всі будинки міновано. Такий ящик вивантажили і біля будинку № 17, зробивши при цьому пастку, поставили дві міни. Одну, вагою 135 кг, – у купу з 25 тоннами мокрого вугілля, яка мала спрацювати місяці через два, а в разі

\* Архів А. С. Чайковського.

виявлення – негайно. Була це лише видимість. Знайшовши її, противник мав переконатися – вибух не стався лише з причини наявності вологого запалювача. Другу міну розмінувати було неможливо. Звільнивши від вугілля частину підвалу, біля внутрішньої його стіни сапери викопали колодязь глибиною близько двох метрів. Під фундамент зробили підкоп для приймача радіосигналу. Підлогу привели в належний стан, поновили купу вугілля, заховавши під ним ту міну, яку ворог мав відшукати...» [3, с. 56].

**Історична довідка.** Вибухові заряди радіомін важили близько 1000 кг. Вони складалися з 25-кілограмових дерев'яних ящиків, заповнених невеликими торбинками з тротилом (тринітротолуолом) і запалами. Розміщували їх у трьох-чотирьох заглибленнях (або ж в одному з них) під фундаментами будівель. З метою недопущення демонтажу, запали заздалегідь знімалися із запобіжників. Загорнутий у водозахисний лантух радіоприймач із 12-вольтовою батареєю, електричним годинниковим механізмом, розміщувався неподалік. У землі, під асфальтовим покриттям, бруківкою, штукатуркою чи прихована в інший спосіб прокладалася 20–30-метрова металева антена. Виявлення її, безперечно, свідчило про наявність дистанційно керованої радіоміни. У робочому стані вона могла перебувати до трьох місяців. Ф. Рудольф згадував: «Інформація про можливу наявність антени, серед інших джерел, надходила і від цивільного населення, від якого неможливо було приховати проведені перед цим будівельні роботи. Віднайшовши антену, для того, щоб дістатися до радіоприймача і відключити батарею, ми приступали до земляних робіт, які нерідко тривали добу і більше. Це був вирішальний момент, що означав кінець смертельній небезпеці. Розкопуючи антену з метою ослабити надходження радіосигналу на підрип, весь час її обрізали. У роботах з розмінування нашими надійними помічниками були полонені російські сапери. На жаль, під час них ми втратили двох товаришів з нашого взводу»\*.

Радіозасіб для прийому сигналу на підрип для того часу був технічним «ноу-хау».

Були заміновані й десятки інших міських об'єктів. За словами І. Старінова, незважаючи на величезні труднощі та перешкоди, поставлене завдання було виконане, а 24 жовтня ворог зайняв місто. 10 листопада у штаб Південно-Західного фронту розвідка доставила копію наказу німецького командування від 8 листопада. У ньому повідомлялося, що під час наступу «доблесних військ фюрера» на Харків і безпосередньо в місті у великій кількості виявлені російські інженерні міни, а також МСД з годинниковим механізмом та електрохімічними замкачами. У наказі стверджувалося, що «невміле встановлення і маскуваність мін дало змогу досвідченим саперам рейху швидко їх виявити і знешкодити».

Але наказ виявився елементом інформаційної боротьби. Насправді жодну з мін сповільненої дії німці не

знайшли, вони ще тривалий час продовжували вибухати, але про це вдалося дізнатися лише після звільнення Харкова в 1943 році... [3, с. 56].

Пастка в Харківському котеджі, де оселився командир 68-ї піхотної дивізії генерал-лейтенант Георг фон Браун, спрацювала. Знайшовши в купі вологого вугілля міну, гауптман Карл Гейден доповів начальнику харківського гарнізону Георгу фон Брауну, що обраний ним для проживання котедж розмінований. Увечері 13 листопада Браун прибув до нової оселі, про що стало відомо у штабі фронту [12, с. 36]. М. Хрущов дав команду, і на світанку 14 листопада за радіосигналом з Воронежа будинок, у якому свого часу він мешкав, був підірваний. Закладений заряд сягав 350 кг тротилу. «Стовп густого пилу покрив усе навкруги в радіусі понад 100 м, у повітря піднялися шматки каменю і бетону. Від житла генерала залишилася лише невелика його частка. У безсилий люті співробітники поліції безпеки і СД за наказом зверху розстріляли мінерів, що обстежували житло фон Брауна» [3, с. 38].

**Історична довідка.** Нечуваною жорстокістю Георг фон Браун повністю заслуговував подібного життєвого фіналу. Дивізія під його командуванням сумно прославилася в «умиротворенні» населення Проскурова (нині Хмельницький) і Вінниці, за ними настав час для Харкова. Його мешканців кат зі стажем вішав на балконах їхніх же домів. У день закінчення генералом його земного шляху на шпальтах окупаційної преси з'явилося його звернення до мешканців міста: «У результаті вибухів російських мін у Харкові загинули німецькі солдати. Це є доказом того, що на заклики і накази німецьких збройних сил активно співпрацювати в питаннях розмінування населення не відгукнулося. Віднині ми будемо діяти без жалю. Сьогодні було страчено 50 членів комуністичної партії. Крім того, арештовано 1000 заручників. При повторних виступах проти німецьких збройних сил 200 з них будуть розстріляні. Комендантська година для мешканців міста встановлюється з 16:00 до 6:00 годин. Хто в цей період перебуватиме на вулицях і площах без відповідного дозволу підлягає страті. Комендант міста» [13, с. 86].

Наступним об'єктом роботи радянських саперів став колишній штаб Харківського військового округу. Вибухи лунали декілька днів. Утім, у Харкові радіоміни і МСД спрацювали не всі. Завдяки отриманій інформації від зрадників противнику в деяких випадках удалося запобігти вибухам. «Ті, хто повернувся у серпні 1943 р. до Харкова, замість будівлі штабу побачили лише стіни, а на місці житла Брауна – заповнені водою котловани» [3, с. 43].

У записках за 20 листопада 1941 р. у трофейному щоденнику німецького офіцера Георга Ф. значилося: «Ми рухалися на автомобілі, коли раптом почули сильний вибух. До того місця кинулася група наших велосипедистів, поїхали і ми. Район блокували, але поруч знову вибухнуло. Увечері міна чи інша пекельна машина детонувала неподалік будинку, де мешкаємо ми. Після чималих втрат офіцерів і солдатів надійшов наказ – у нежитлових

\* Архів А. С. Чайковського.

будинках не оселятися... Міни вибухають усюди. Найприкріше, що заміновані дороги й аеродроми, на яких вибухи лунають по 3–5 разів на день. Великої потужності міна підірвана в ангарі, де проводилися монтажні й ремонтні роботи. Загинули цінні фахівці. Є поранені і серед пілотів, пошкоджено літаки. У місті та його околицях підірвано кілька поїздів та чимало автомобілів. Загинули сотні солдатів, вибухи ж не припиняються. За свідченнями полонених мінерів, годинникові механізми багатьох фугасів можуть спрацювати навіть через чотири місяці... Наші втрати від мін перевищили втрати, пов'язані зі взяттям міста. Сутичка з планомірним мінуванням коштувала нам надто дорого» [12, с. 39–40].

Сьогодні відомі прізвища та імена воїнів, які здійснили операцію «Пастка». Окрім І. Старінова, це військовий інженер 2-го рангу В. Ястребов (загинув у 1943 р.), інженерні підрозділи, очолювані полковниками П. Кабановим, В. Павловим і С. Степановим, особовий склад саперного батальйону старшого лейтенанта І. Кривицького.

Радіоміни і МСД масово застосовувалися до 1943 р., а саме в Одесі, Севастополі, Ленінграді, Сталінграді, у боях під Москвою, Ростовом, у районі Туапсе, Ржева, на Курській дузі. Зокрема, лише в Одесі на вулиці Енгельса від вибуху ТОС смерть знайшли понад 200 німецьких і румунських офіцерів, зібраних на таємну нараду [12, с. 41].

Із середини 1943 р. з урахуванням звільнення окупованої території від нацистів відпала потреба широкого застосування радіомін. Естафету прийняли партизани. За даними історика М. Єзерського, лише українські месники за допомогою ТОС підірвали 11 ешелонів противника, 8 мостів, декілька важливих промислових об'єктів, десятки вантажних і легкових автомобілів з ворогом [6, с. 212].

Події в Харкові, смерть начальника харківського гарнізону Г. фон Брауна не могли пройти повз увагу А. Гітлера. Нещодавно він присвоїв звання генерал-лейтенанта Георгу фон Брауну, який до того ж був двоюрідним братом конструктора ракет В. Брауна. Дізнавшись, що Г. Браун був підірваний радіоміною, Гітлер дав завдання фельдмаршалу Кейтелю розробити і виготовити таку міну і представити її через три місяці. Для цього створили спецлабораторію, зосередивши в ній усіх, хто якимось чином міг бути причетним до появи й застосування радянської міни, в тому числі полонених радянських саперів [7, с. 19–20].

Через визначений термін зразок міни був представлений Гітлеру. Сам радіопристрій був удвічі легший за радянський, більш компактний, мав гарний зовнішній вигляд. Гітлер залишився задоволений, поставивши Кейтелю запитання про терміни запуску радіоміни в серійне виробництво. Міністр промисловості Я. Шахт доповів, що є можливість швидко налагодити випуск радіомін, але доведеться скоротити інші програми озброєння через необхідність використання дорогоцінних і рідкісних матеріалів для їх виробництва: платини, золота, срібла,

молібдену, вольфраму, ванадію тощо. Однак з'ясувавши, що використання радіомін має у східній кампанії тактичне значення для перебігу й результатів війни, Гітлер вирішив, що не варто витрачати час і кошти, спочатку треба німецькій армії захопити радянські стратегічні запаси згадуваних вище матеріалів [7, с. 20].

До питання виготовлення радіомін у Третньому рейху більше не поверталися. Однак це не означало, що відповідні напрацювання були забуті. Їх, без сумніву, використали під час розробки і виготовлення керованих плануючих авіаційних бомб SD-1400X і HS-293, ракет ФАУ-1 та ФАУ-2, інших видів озброєння. Натомість для пошуку і боротьби з радянськими радіомінами у складі сухопутних сил Вермахту з'явився спеціальний підрозділ – саперна мінно-пошукова рота. Про важливість в очах німецького командування цих підрозділів свідчить факт наявності в кожному з них власного номера польової пошти, через який здійснювалося службове та особисте листування. Хорст Рібеншталь зазначив, що ця одиниця особливого призначення «була сформована восени 1941 року в елітному саперному навчальному батальйоні в Хокетер Везері. Рота охоплювала три взводи із 40 осіб особового складу в кожному – офіцер, три унтер-офіцери, рядові. Перший взвод (командир обер-лейтенант Дітріх) підпорядковувався групі армій «Північ». Його завдання полягало в розмінуванні Ленінграда. Другий взвод на чолі з обер-лейтенантом Остером був підпорядкований групі армій «Південь». Третій взвод (командир – лейтенант Полман) діяв у Сталінграді» [14, с. 38].

Колишній командир відділення 2-го взводу унтер-офіцер Ф. Рудольф згадував: «Як окрема бойова одиниця ми були підпорядковані тій армії, в тилкових районах якої існувала небезпека радіомінування. Зазвичай об'єктами були адмінбудівлі, кінотеатри, театри тощо, в яких очікувалося перебування великої кількості наших військових, а противник шукав можливості вразити їх одночасно. Великі будівлі займалися військами лише з нашого дозволу. У Краснодарі на Кубані ми зуміли демонтувати близько 10 готових до бойового застосування радіомін з дистанційним запальником і підіривним зарядом. Усі вони були надіслані командуванню для вивчення»\*.

Доля цих підрозділів склалася таким чином: 3-й взвод не повернувся зі Сталінграда. 1-й із Севастополя був відправлений на Ленінградський фронт, там очікувалася небезпека мінування великих будинків. Але Ленінград німецькими військами взятий не був, тому 1-й взвод був розформований. 2-й взвод дійшов до Новоросійська на Чорному морі. У 1943 р., відступаючи з Кубані, особовий склад 2-го взводу був вивезений на транспортному «Юнкерсі-52» і прикріпленому до нього вантажному планері. Згодом взвод був підпорядкований командуванню 20-ї гірської армії, що діяла в Норвегії. Проте в спецпідготовці взводу щодо демонтажу вибухівки з радіокерованими дистанційними зарядами вже не було потреби.

\* Архів А. С. Чайковського.

Рівень розвитку радянської та німецької військової науки й техніки, особливо під час війни, як свідчать факти, сягнув уперед, зокрема в ділянці розробки засобів особливої секретності. Якщо одна з воюючих сторін досягала успіху в певному напрямі, інша компенсувала його власними науковими розробками. Однією з них стали радіоміни. Водночас варто сказати, що німецьке верховне командування явно недооцінило останні, особливо коли відбувся перелом у війні і Третьому рейху довелося вести оборонні бої, особливо на власній території. Використання поряд з іншими бойовими засобами під час мінозагороджувальних дій радіомін, без сумніву, вплинуло б на їхню результативність. Однак цього не сталося, що зберегло життя багатьом радянським воїнам.

Безперечно, що дієвість та ефективність застосування ТОС у сучасних війнах і воєнних конфліктах зросли в рази, про що свідчить перебіг збройного протистояння на території України. Спираючись на досвід війни 1941–1945 рр. щодо використання протиборчими сторонами мінопідіривної техніки, не важко передбачити наслідки, які виникнуть після завершення бойових дій у нинішніх умовах. Ідеться насамперед про розмінування величезних територій і можливі трагічні події, пов'язані із цим процесом.

#### Перелік літератури

1. Советская военная энциклопедия : [В 8 т.] – Т. 5. Линия. Объектовая / [пред. глав. ред. комиссии Н. В. Огарков]. – М. : Воениздат, 1978. – 687, [44] с. : ил., карты.
2. Шаповров Ю. Н. Разминирование территории освобожденных районов Украины / Ю. Н. Шаповров. – К. : Республиканский дом ОСО Украины, 1994. – 6 с.
3. Солдат столетия / [сост. И. И. Комарова]. – М. : Карапуз, 2004. – 224 с.
4. Чайковский А. С. Протистояння. Німецькі і радянські спецслужби у Другій світовій війні (1939–1945) : У 2-х т. – Т. 1 / А. С. Чайковский. – К. : Фенікс, 2019. – 456 с.
5. Старинов И. Г. Мины ждут своего часа : [военные мемуары] / И. Г. Старинов. – М. : Воениздат, 1964. – 224 с.
6. Єзерський М. Р. Дії спецпідрозділів радіомінування партизанських формувань українського штабу партизанського руху у 1944–1945 роках : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 / Єзерський Микола Рафаїлович ; Нац. ун-т оборони України. – Київ, 2015. – 224 с.
7. Партизан-разведчик XX столетия / глав. ред. П. И. Нищев. – М. : [б. и.], 2001. – 58 с. – (Приложение к журналу «КУОС-Вымпел» ; выпуск № 1).
8. СС в действии. Документы о преступлениях СС / пер. с немец. А. Ларионова и Р. Володина ; под. ред. и с предисл. М. Ю. Рагинского. – М. : Прогресс, 1969. – 624 с.
9. Київ у дні нацистської навали : за документами радянських спецслужб / упоряд. Т. В. Вронська [та ін.] ; відп. ред. О. Є. Лисенко ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, Київ. міськдержадмін., Держ. арх. СБУ. – К. ; Л. : [б. в.], 2003. – 527 с. : іл.
10. Чайковский А. С. Невідома війна : (партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. мовою документів, очима історика) / А. С. Чайковский. – К. : Україна, 1994. – 256 с.
11. Харківщина у роки Великої Вітчизняної війни : документи і матеріали / укладач О. В. Дьякова. – Х. : Сага, 2010. – 386 с. : іл.
12. Орлов В. Тайны веков / В. Орлов. – М. : [б. и.], 1977. – 48 с. – (Приложение к журналу «Техника молодежи»).
13. Преступные цели – преступные средства : документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.) / сост. Г. Ф. Заставенко (рук.) и др. ; под общей ред. Е. А. Болтина и Г. А. Белова. – 3-е изд. – М. : Экономика, 1985. – 328 с.
14. Zwischen Waldheim und Workuta : Erlebnisse politischer Häftlinge 1945 1965 / S. Binski (red). – Bonn : Vereinigung der Opfer des Stalinismus, 1967. – 191 s. : il.